

ASTIGARRIBIA ETA TRITIUM TUBORICUM

1.– San Andrés Apostoluaren Eliza

Astigarr-ibia, aldebatetik bestera ibaia pasatzeko unea, itsasotik lau kilometrorra dago. Auzoa Mutriku da eta bertan zegoen Deba'ko portua, Monreal erria sortua izan baiño lenen. Itziar'ko Monreal izan zan asieran, Deba'koa sortu aurretik.

Zergaitik eskatu zuten itziartarrak Deva'ko Monreal sortzea? Arrantzatik bizi ziranez, Astigarribia'ko kaia urrun zegoelalako; beste aldetik, berriz, itxas-lapurren arriskuak amaitu ziralako.

Astigarribia'n, gaurdaño, eldu dira bi izen auk: moillatxua eta astillero. Beraz, an barkuak egiten ziran, Lastur'en ainbat burni-ola zegoen garaian. Lastur-beatik aurrera doa Sasiola'ra irteten duen bidea. Gerora, ordea, moillak eta astilleroak Deba'ko Monreal'era jeitxi ziranean, olak ere bai: or daude astillero kalea eta Errota-zar fut-bol zelaia. XVIII'garrenean olak, errota biurtu ziran.

Astigarribia'k moillatik eun metrora, eleiza berezi bat dauka edo obeto esateko, bi, bata bestearen barruan, Aralar'ko Mikel Deunaren elizan bezela. Orrek errespeto aundia ematen dio barruko eleizari, kanpokoaren babesean dagoenez (LEKUONA, Manuel. Tomo III, Obras Completas, pp. 151, Ed. KAR-DABERAZ, Tolosa, 1978).

Eliza aundiak leio luzanga batzuek ditu, andik geziak botatzeko portu alde-
ra, ibaitik itxaso-lapurrek agertu ezkeru.

Mutriku dala esana daukagu; baña, Mutriku (1.200) baña eunka urtez aurretik bizi da Astigarribi; antxen bertan daude zubi zaarrak eta berriak. Baita auropista berarena ere. Aita San Franzisko'ren semeek, euren Gipuzkoa'ko irugarren komentua ez zuten ez Deba'n ez Mutriku'n egin, astigar-ibi onen ondoan, Sasiola'n, baizik. Zergaitik? Batetik besterako ibirik ez zegoelako: andik pasa bear zuten bai batzuek eta bai besteak.

Errromatarren Tritium Tuboricum aitatzen danean, guztiak ao batez esaten dute Mutriku'n dagoela: Astigarribia'n ala Mendaro'n. Biak dira Mutriku. Lekuona'k ere orrela dio; baña, nik usten det ez zegoela ezkerretara, ibaiaren eskubira, baizik: Itziar'ko aldean, geroago ikusiko degunez. Astigarribia ballaratxo batean kokatzen da, kare-aitzeko mendi artean, Mutriku eta Elgoibar'erako bidean.

Mutriku ba'da ere, Gazteiz'ko Gotzategia 1862'ean sortzerako, Calahorra'koa zan Astigarri'ko eliza; baña, ez mutrikuarra. Ertze orretaraiño eltzen zan Calahorra'ko Gotzaiaren eginkizuna. Bear ba'da, ordea, D. Manuel Lekuona'k dionez, aurretik Bayona'koa ere izanda dago; XII'garren eunkian, Bayona'ko Gotzai batek sagaratu bait zuen eliza au. Egi ori sendotzeko D. Manuel'ek LANDAZURI'ren "Historia de Guipúzcoa" eta LUCIANO SERRA-NO'ren "Cartulario de San Millán de la Cogolla" aitatzen ditu.

Orren ondoren Calahorra'koa dala agertzen da paparetan; baña, ezker-eskubi, Mutriku ere bai, Iruña'koak dira. Adar antzeko mutur luzea sartzen du Calahorra'k, Azpilgoetatik gora, Astegarribia'raiño. 1081'garren urtean –D. Manuel'ek dio bere Irugarren Liburu orretan– Castilla'ko Alfonso Laugarrenak

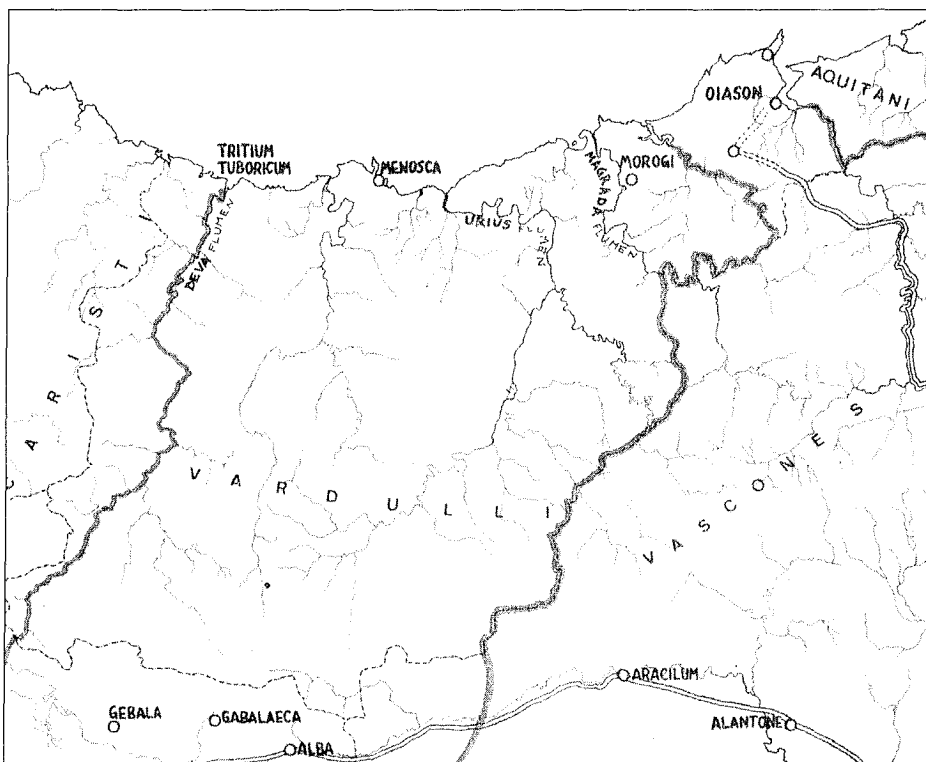
San Andres'en eliza au, "inter Byzcahiam et Ipuzkoam" zegoena Rioxa'ko Monasterio de San Millán de la Cogolla'ri eman zion. Ez dakigu ziur zer esku-bideekin, esaten digu Lekuonak, "eta, ain xuxen, an dago San Milla'n Suso'ko elizan kapera bat bisogtiko antzerakoa arko perradunekin, moroak sartu aurreko estiloan".

Aurreko orrialdean esan digu berak, Don Manuel'ek, Astigaribi'ko eliza ere bisigotikoa dala, erromanikoaren aurretikoa, aldarean duen leioaren perra-antzagaitik. Bisigotikoa ez ba'da, mozarabea: dana dala, erromanikoaren aurrekoa.

Astigarribia izango zan kristautasun-zabalkundearen toki barezi bat, bisigotikoen garaikoa: Sevilla'ko San Isiforo, Toledo'ko San Eugenio eta Armentia'ko San Prudenzio'ren egunetakoa eta aren lekuko degu San Andres apostoluaren elizatxoa eta bere aldarako leiotox perraduna... Elizatxo bat beste baten barruan.

Zarra dala historian agertzen digu baita ere, lenago esan degun beriztasu onek: Astigarribia Bayona'ko Apezpikuaren mende zegoela, Gipuzkoa'ko barrutian. Lacarra jaun naparrak, Erdiaroko arazoetan jakintsua, ez zan batere arritu nik esan nuenean, emen bisigotiko aztarnak zeudela –dio Don Manuel'ek– Emen, Lacarra'k dionez, merkataritza ugari izan da Bayona (Lapurdum) eta Bizkaikosta artean itxasoz.

Ez daigun aastu –dio berriro– Deva ibaiko portua or zegoela eta barku-

Situación de los nombres de lugar citados por los autores grecolatinos en la Provincia de Guipúzcoa.

merkaritza ugaria izan zala gure artean; egunez bakarrik itxasoratzen ziran eta gauero kai baten babesa billatu bear, gure itxas-ertzeko ibaieta. Barku bat daukagu ondoratuta Asturiaga Bidasoa'ko Higuier muturrean; beste bat Garona ibaiean, Burdeos parean; irugarrena, Galizia'n Corteagada auzoan... Orra iru otxas-ontzi erromatarrek ondoratuta: bata Galizia'n, bestea Euskalerrian eta irugarrena Burdeos'en... Gertaera onek garbi erakusten digu nundik ibiltzen ziran erromatarrek itxasmerkataritza egiten. Egunez udetan, gauetz legorreen. Astigarribia'n zeukaten babesa eta edateko ur geza naikoa, Ugartemendi eta Lastur'en galtzen diran urak, Astigarribi-alboan agertu. Orra arrazoi galantak erromatarrek an agertzeko.

2.– Azter-lanak Astigarribia'n

Lekuona'k lau aizetara botatako S.O.S. ura, Astigarribia'ko eliza bisgotiko zala, alegia, ez zan alperrik galdu: Donostia'ko aldundegiak eliza aretan azterlanak egiteko Ignazio Barandiaran, arkeologoa, Zaragoza'ko Ikastola Nagusiko erakuslea, aukeratu zuan. Onek berri apuir batzuek eman zitun "Guipúzcoa en la Epoca Antigua", Gipuzkoako Kutxa 1973, liburuxkan eman zitun. Bere adierapen bakarra auxe izan zan: bisigoitko ez baña mozarabea da Astigarribia'ko egitura.

Gauza auen berri, ordea, Don Manuel'ek berak emango diskigu euskeraz, lenago aitaturtako III Liburuaren 392'ti,k 396 orrialdetara. Onela dio berak:

"Leio romaniko bezela, ezaguna zan leen ere Astigarribia'ko San Andres Elizaren Abside Prebisterioko leio luzexka estua.

Lopez Vallado'ko aipaturik zeukan bere "Geografía del País Vasco-Navarro"ko lanean; bañan "ventana (románica), bezela, de arcos concéntricos, muy ruda, pero muy interesante". Berdin baita 1930'eko Serapio Mugica'ren eta Fausto Arocena'ren "Guía de Guipúzcoa" deritzan liburu polit batek ere: "un ventanal románico en el ábside".

Iñork ez ziion jaramonik egin leioaren goiko arkoari; arkoa zaldi-perra-antzekoa dala, alegia... Seminario'ko Arkeologi klaseetan, aipatu, askotan aipatzen nuan nik Astigarribia'ko zaldi-perraren detalle ori... Eta gero, berriz, gerra-teak itzali zizkigun, gauza auetarako gogo eta adore guztiak.

Bañan, gerrondoan, denboraren buruan, Gazteiz'en Arkeologi-Batzar bat izan zan: "De Arte Paleocristiano"... Bañan, ez dakit nola ta zergaitik artarako egiña neukan Memoria, etzan iritxi batzarrera.

Bañan, andik laister pentsatu nuan, Aldizkariren batean ezagunerazi bear nuela nere sekreto... Eta, esan-da-egin. 1963'gn urtean "Boletín de la Real Sociedad de Amigos del País"era bidali nuan artikulo bat, gauza nola dan esanaz. Eta, danok dakizute, geroztik, Astigarribia'ren inguruan sortu dan ikusi eta ikasi nai bero bizia. Eta, geroztik artu degu Gupuzkoa'ko Diputazio'tik, gauzari degokion azterketa eta erakuntza guztia egiteko agindua; eta egin ere, ola egin da... Eliz-barru artan egin dan azterketa eta erakunde ederra.

Lan luzea izan da, iru urte ontan, Urkola Manuel Arkitekto jaunaren ardura-pean... eta kontu aundiz eginbearrekoa. Lenengo-lenengo lana, barru-aldetik leio estaltzen zuan Aldare Nagusiko retabloa kendu zan, leioa agertu zedin. Gero, karez estalitako Presbiterioko orma zabalari, karea kendu... Kare-kentze ortan, Presbiterioko goi-goian, beste leio bat azaldu zan, leio estua, saieterantzekoa, ez, ordea, perra-itxurakoa.

Gero kendu zitzaioan Elizari, azken-urte otan bobeda-orde izan duan “cielo rasoa”; eta orduan azaldu zan bere izaera osoan, Elizak leen zuan egurrezko bobeda, naiko interesantea, bere frontal eta kapirio-jokuz. Andikan bereala garbitu ziran, esker-ezkubiko ormetako kare guztiak, eta arria agerian utzi...”.

Andik laister –Lekuona’k dionez– Elizaren lurra aztertzeari ekin zitzaion “ea nolako zimentegia agertzen ote zan... gauza bat agertu da naiko argi: Kruze-roaren burua estua zala, eta Elizaren ardi-aldea, zabalagoa; ala berean agertu zan argi-argi, antxiña-antxiñako aldare-maiaren oiñarria, oiñari estu-antza Presbiterio-erdian, ormatikan bereiz”. Lurrak urratzean, “ango gorputz obiratu-tuen artean... ondar-arritzko bloke batean illobi antropomorfo eder bar: buru-aldea biribil, eta sorbaldak zabal eta gorputza luze-alean estu... –San Millan de la Cogolla’ko “Los Infantse de Lararenak” derizatzen antz-antzekoa”.

“Azkenik... Don Ignazio Barandiaran’ek arakatu eta atxurto du berriro lur guztia... gero lanaren ondorenak liburu eder batean eman dizkigu... Orain dana bear bezela eratu dago: lurra ol leunez estalia; illobi antropomorfoari dagokion lekuan ola jaso eta ikusteko eran; Presbiterioan malladia ta dana lengo neurrian; arrizko Aldare-maia bere lekuan; bobedatik txintxilik Gurutze Santu antxiña-antxiñakoa...”.

Ignazio Barandiaran’ek leioa bisigoitko ez baño, mozarabe dala esan digu. Alaz ere D. Manuel pozik dago bere S.O.S. bisigoitko arrek, mugitu dituela bazterrak arakatze auek sortuz. “Bañan, baita geroko D. Ignazio Barandiaran’en azken-itx jakintsuagatik ere: gure Astigarrabia’ko leio polita XI gizaldikoa dala, alegia, esan digunagatik”.

Lekuona’k onartzen ditu Barandiaran, Ignazio, jakintsuaren intzak; baño, ez diote biotza lasaitzen era baretzen, orregaitik jarraitzen du era onetan:

“Ala ere, ordea, uste det oraindik, nere lengo itza eta iritzia es dirala bertan beera uztekoak. Oraindik aztertu litezke orduko nere argumentu eta arrazoi-bideak: eta ortara noa orain azkeneko nere itz auetan”.

Ignazio Barandiaran’ek ez du bere esana sendotzeko, arkeologiatik zuzenean ateratako arrazoi-bide bat ere ematen. Eta D. Manuel’ek orretan erasozten dio:

“D. Ignazio Barandiaran’en argumentazioa –argumentazioa “negatiboa”– ontan dago:

A) Arkuari berari dagokionez, perra-arkua, ez da, naita-nai-ez bisigotikoa; VIII gizaldia baño onutzago ere –X’an erebadegu perra-arkurik, mozarabe-estiloan.

B) Astigarrabia’ko leioari “kontextua” falta zaio: ots! Bere inguruan, garai urruti artako zerbait “giro” esan ditekianik”.

Bi esanaldi auri onela erantzuten dio D. Manuel Lekuonak:

“Nere argumentazioa:

A) Perra-arkua, bere zaarren zaarrez, ain da “gure artean” gauza bakana, beste olako bat arkitzeko San Milla’n de la Cogolla’raino joan bear degu. Leire’n bertan, bere antziñatasun aundi-aundia arren, ez dago perra-arku garbirik.

B) Kontextu-kontuari buruz, auetxek ditut esan bearrik: argumentu “positiboa”.

1.– Astigarrabia, bere erri-izatez ez dala atzo goizekoa: ba dirudi Geografo Klasikoen (erromatar eta greziatarak) “Tritium Tuboricum”, gure Astigarrabia dala: Tolomeo’k dion “Deva attingit Tritium Tuboricum”, alegia,; ots! Astigarrabia dala, Deba ibaiak ikutzen duan “Tritium” erria, gero batean Alfonso VIII’k, izena

eta erri-izate, gaurko Motriko'ra eramana. Kontextu klasikoa (orduko greko idazleak izendatzen dute).

2.- Astigarribia Erdi-Aroan ibai-portu izana dala, artean Deba erririk etzeanean... an bertan dago kao-muturra (mollatxua izenakin) eta "astillero"... nun-bait itxas-bastarrean porturik izaten itzan garaian an sortuak; garai artan, Bayona'tik Kantauri kostara merkatari-itxas-ibilliak egiten bait ziran, ibaiportuetan gabez egonaldiak egiñez. Erdi Aroko kontextua. (Kontextu orrek balio du Erromatarren garairako ere, Astigarribia'ko eliza sortu aurretik).

3.- Ikusgarria dala, gañera, ibai-ertzetik bertatik ateratzen dan galtzara sendo-sendoa, leratan kargak erameteko egoki-egoki egiña. Arkeologi-kontextua. (Elizak dituen saeterak bide orrei begira era kontextu arkeologikoa da).

4.- Gipuzkoa'ren izena bera, lenengo aldiz azaltzen dan dokumentua, Astigarribia"ri dagokion dokumentu bat dala... San Millango Monategiari Astigarribia erregali egiten zien dokumentua, 1086'gn dokumentua. Dokumentu kontextua.

5.- Ala berean, baita, beste gauza berezi bat ere: dirudianeaz, Bayona'ko Gotzaiak bazuela zer ikusi -jurisdizio?- Astigarribia'ko Elizan; 1108'gn urtean etorri bait zan zerbait konsagrazio egitera... Historia kontextua.

6.- Aipagarri dala, gañera, Elizaren beraren izaera berezia -antziñatasun-kontextu-: ots! Tellape berean bi Eliza izatea, alegai; oso gutxitan ikusten dana, Eliza baten barruan, beste bat: emen oetan Aralar'ko San Miguel'en bait degu ori, eta Orreaga'ko "Santispiritus"'en, eta Eunatē deritzan Nafarroa'ko beste Elizatxo ots aundikoan. (Baita Irun'go Santa Elena'n ere; barruko etxetxoa erromatarren illerri izana).

Gero aipatzen ditu Ormaiztegi eta Idiazabal'ko ponte zaarrak bisigotiko aztarnak topatzen dizkielako eta Astigarribia'ko illobii antropomorfoa (giza-irudikoa) San Millan de la Cogolla'n eta Araba'ko eskuz egindako kobeetan berdiñak daudelako...

Onela amaitzan du Manuel Lekuona'k bere kontextu arazo onekiko erantzunak. Nik usten det Astigarribia'ko kontextuari buruz oso larria dala eta astuna, Tritium Tuboricum zorienerako ori.

3.- Tritium Tuboricum

Ignazio Barandiaran jaunak, berriro aitatzen degun bere "Guipúzcoa en la Edad Antigua" liburuan, 31'gn orrialdean, mapa bat dakar izen-buru onekin: "Situación de los nombres de lugar citados por los

Astigarrabia.

autoreas grecolatinos en la provincia de Guipúzcoa”. Kosta-aldean, eskubitik asita Aquitani izena dator egalean; ezkererago, Bidasoa ibai inguruan, Oiason; ondoren Magrada (Urumea) ibaiaren aldamenean, Morogi; Urius ibaia eta bere ezker aldean Menosca (Guetaria); ezkererago beste izen-gabeko ibai bat eta azkenik Deva ibaia eta bertan Tritium Tuboricum.

Onela dio, itzez-itzez, Barandiaran Ignazio'k, bere liburuaren 32'gn orrialdean eta guk, aal degun zuzenean, euskeratuko deguna:

“Deva ibaia Plinio, Mela eta Ptolomeo'k ipintzen dute Nervión ibaia eta Higer-muturraren tartean, Varduli'en muga bezela sartalderuntz... Ele-aztarretan dabilzan guztiak, alkarrekin bat datoz, Deva izena zeltarena dala edo beintzak zelta-itxura duena. (Tovar'erekin beste lau jakintsu aitatzten ditu esatera orren agerbide): latiñeko “divus” setik datorrela (edo bestela indoeuropeo “deivos”, jainkosa edo jainkoarena esan nai duen izena), da berea. Eta orrek eramaten gaitu zelteen denboretara; ibaiak eurentzako jainkosak ziren... Hispania'ko lurraldeetan Devfa asko dago emendik kanpora ere: Deva ibaia Santander'en, beste Deva bat, Miño ibaiara dijoan erreka; Portela Deva Pontevedra'ko mendate bat eta Riodeva Teruel'en.

Tritium Tuboricum Vardulia'ko Deva ibaiak ikutzen du: “Flumen Deva Tritium Tuboricum attingit”. Ala esaten du Pomponio Mela'k (De Situ Orbis, Liber III, Cap. I) Aita Fita idazleak dionez. “Attingere” eskuakin ikutzea da; beraz, ibaiak Tritium ori ikutzen du, uraren ertzean dagoelako. “Attingere” itzaren esan-nairik errezena eta zuzenena orixe da.

Tritium ori nun dagoen asmatzen dabilzanak esaten dute, ao batez, Mutiku'n dagoela, Astigarribia'n dagoela, baita Mendaro'n dagoela ere. Dana dala Astigarribia eta Mendaro Azpilgoeta, Mutriku ziran. Mutriku esanakin asmatzen dute.

Aitatutako idazki orretan Aita Fitak au dio: “...haciendo reacer el sitio de Tricio várdulo cerca de Astigarribia”. Badago Astigarribia'ra eldu aurretik ibaiak egiten duen mako aundi bat, Iruoin baserria egon dan tokian, Arno mendipetan. Laua da eta zaldi-perra baten itxura du. Ez du berezkoa danik ematen, ain txukun eta ain borobil eta ain neurri berdiñak ibatiik mandia... Astigarribia'ra eramatea Tritium ori, bidezkoa da; bera izan bait da Deva ibaiaren lenengo portua. Erromatarrek ibai-barruetan billatzen zituzten euren kaiak: Bidasoa'n, Irun'go El Juncal'en; Urumea'n, Ernani'n; Artibai'en, Berriatua'n; Gernika-Oka'n, Forua'n eta abar.

Beste alde batetik, berriz, JULIO CARO BAROJA jaunak, bere “Materiales para una Historia de la Lengua Vasca en Relación con la Latina”, Universidad de Salamanca, 1944, 124-25 orrialdeetan, onela dio:

“Esta división por valles se encuentra expresada desde época muy remota... Y en la demarcación del Obispado de Pamplona, que quería pasar por una documento del año 1027, siendo una falsificación de algo después, se dice: “...cum vallibus subscriptis, scilicet Lerin, Oiarzun, Lavaien, Araiz, Larraun, Araria, Ozcue, Ernani, Seyar, TICIAR... cum omnibus supradictis vallibus et toa Ipuzcoa”.

TICIAR ballara neronek azpimarratu det.

Itziar, dokumentu orretan, ballara bat da eta izena, Ticiar. Benetan interesgarria da xeetasun au: ITZIAR = TIZIAR. Batak I dauka T'ren aurretik; eta besteak I ori T'ren atzetik.

AURELIANO FERNANDEZ-GUERRA, “Geografía Romana de la Provincia Alavesa” izeneko bere lan batean (Bol. De la Real Academia de la Historia,

1883), “Deve Tritium Tuboricum attingit” gogoratzen digu onela ondoren esanaz: “En Plinio, en Tolomeo y en las inscripciones son neutros los más de los nombres geográficos” eta orregaitik berberak erderaz itz oiek ipintzean onela deitzen die: Tricio Tuborico. Errietako izenak ez dira UM’ekin amaitzen, latíñez ala egiten ba’dute ere, “neutroak” diralako. Latíñez, erderaz bezela, iru eratako itzak daude: masculino, femenino eta neutro. Euskeraz danantzako bat egoten da: naiz gizon, naiz emakume, naiz errien izenak izan. Ederra, berdin esaten da gizonagaitik, emakumeagaitik, mendiagaitik; latíñez, ordea, iru amaiera bear dira: o, a, um. UM euskeraz ez dagoenik, ezin izan litezke Tritium Tuboricum’en amaiera oiek euskaldunak.

Zer amaiera zuten euskeraz? TuboriKo, amaiera ona dala euskeraz iruditzen zait, tokiko izenak Ko orretan amaitzen dirata: Debako ibaia. Orrela izan ezkerro, Tuborico Tritium’en tokia da.

Baña, Tritium ori, zer da? Erderaz, Tricio egin dute; baña, itz ori euskaldunada eta ez erdalduna; beraz, Tricio ez da UM ori ez da O. Kendu dezagun O ori. Zer gelditzen da? TRICI. TICIAR izateko A bat falta. Kundu deiagun TICIAR’eri A ori. Eta ona TICIR izena. UM ipiñi dutenean amaierako A bat sobrean zeukaten eta R izkiakin zer egin ez zekiten eta T’aren ondoren ipiñi zuten: TRIZI = TIZIR; Galdutako A’kin orra TIZIAR.

Tritium Tuboricum Tiziar Tubori-ko biurtu da. Badu euskerazko kutsua. Iruña’ko dokumentua idatzi zuenak, Plinio eta Tolomeo’k egindalo okerra egin zuen: ITZIAR’en lenengo izkia, I, T izkiaren ondoren ipiñi: ITZIAR - TICIAR.

Oker au beste toki batzuetan ere ikusi degu. Bada erromatarren garaiko Bide Zabalen artean Via 34 deritana, Burdeos’tik Astorga’ra zijoana. Baditu geldiuneak (statio) tarteka: Burdeos’tik Iruña’ra bitartean orretan daude Immo Pirineo eta Summo Pirineo (Orreaga). Andik Iruña’ra beste bat dator: Turisa, Turissa, Iturisa, Iturissa. Lau itz ‘statio’ edo geldiune berdiña esateko. Bi alditan galtzen da I asierako ori: Turisa eta Turissa’n. Gañera ikusten degu S orrekin ez dirala bat etortzen: S batekin edo SS birekin idazten bait dute. Erromatarrek ainbat aldiz orrela ibiltzen ziran, gure euskal itzekin batez ere.

Zailtasunen bat aurkitzen zuten izen orretan. Lekuona Manuel’ek, zailtasun berdiña topatzen du, bere erriaren izena, Oiartzun, idazten. Batzuek S batekin eta beste batzuek SS birekin. Tolosa’n atera ziran Bere lan Guztien liburuteko XII’ganean, 1978, 15-16 orrialdietan, onela dio euskeraz:

“Bi ejiptotarrak (Tolomeo’k eta Estroban’ek) gure Erriaren izena, OIASSO idazten dute... deklinabidean sartu ezkerro, bukaeran -N artzen duala... gaurko Oiartzun’en antza-apur bat geiagorekin...”

Nolabait dala, itz orretan, -r’rik gabe idaztea, ez da, bear bada, ain arritze-lo gauza. Bear bada, gure bi grekoak –Tolomeo’k eta Estrabon’ek– -ss- doble baten bitartez -rs- bat, edo -rz- esan nai zuten. Ez dakigu garbi-garbi, zer misterio ezkutatzen dan -ss- orren barruan; bear bada, ain zuzen, guk -rs- eda -rz-’tarekin esaten degun gauza bera... -r-ren eta -s-ren artean diran artu-emanen indarrez...”.

Geiago ere esaten ditu ondoren Oirtzun’eri buruz; baña, guretzako oiek begien aurrean idukitzea naikoa degu, Turissa edo Iturissa itzen gaia aztertze-ko. Azterketa ori JULIO ALTADILL jaunak egiten du bere liburu onetan: ‘De Re Geográfico-Histórica’ Vian y vestigios romanos en Navarra. 1923. (Publicado en el Homenaje a D. Carmelo de Echegaray. San Sebastian. 1928).

504-507 orrialdeetan, Via 34’ren Geldiune orrek lau izen dituela (Turisa, Turissa, Ituisa, Iturissa) esaten digu eta ondorengo orrian, onela dio:

“La vía romana al ascender y tocar en ‘Iturrisa’ (ha cambiado a posta el ‘Iturissa’ por ‘Iturrisa’) brindaba al caminante el agua pura y cristalina de una fuente cuyo nombre de ‘Iturizar’ subsiste único y generalizado todavía...”. Don Manuel Lekuona’k Oiartzun’en ikusten zuan illuna, ‘Iturizar’ en argitu da. Bi SS’ak R eta Z gordetzen dute... Garai artako Erroma’tik zetozen idazleek, emengo itzak eurentzako errestu egiten zituzten naiz-eta aldatu, latin kutsua emanez. Eta orixe berbera egin zuten gure Tritium Tuboricum’ekin.

Garrantzi aundiko gertaera au: Iturizar’ en ‘statio’ edo geldiene bat ipin- tzea, Orreaga’tik Iruña’ra. Besterik ez dago. Eta zergaitik sortu dute ‘statio’ ori? Edateko ura dagoelako. Iruña’tik 32.582 metrora dago eta andik gora, Orreaga’raiño, ez zegoen besterik. Iruñati’k Orreaga’ra, bat bakarrik; ura zego- elako. Eta Gudarosteak bearrezkoa zuen edateko ura eta Iturizar’ en sakone- ko lana egin zuten erromatarrek (Altadiill. 580 orri.) ura ugari une batean izate- ko.

Legorreko Gudarosteak ura bearrezkoa ba’zuten, baita itsasoko ontziak ere: gerrarako barkuak eta merkataritzakoak. Gogoan izan gauez biltzen zirala geure kaietara eta Astigarribia’ra areago: ur-billa.

Ignazio Barandiaran’ek dakarren mapa orretan, Gipuzko’n lau txoli adieraz- ten dira: Oiasson, Oyartzun’go zillar meatza; Morogi Pasai edo Donosti’ko kaiak; Menosca, Getaria’n eta Tritium Tuboricum Deva’ko ibaian. Oiartzun’go Arditurri zillar-meatzak garrantzi aundikoak ziran oso (400 gizasemek 200 urtez landutakoak); Donosti ta Pasaia berezko kaiak dira, oso ederrak; Get- aria’k beti eman die babes a itxas-ontxiak, ekaizetan batez ere; baña, Deva’ko Tritium Tubotikum orrek, zer zeukan, orrelako mapa baten bereizteko? Ura ugari. Izarraitz’etik Ipar-aldera biltzen diran urak, ugarte baserriko osin batean galtzen dira; eta Lastur’koak, ainbeste ola erabiltzen zituztenak, aiek, berriz, Lastur-bean desagertzen dira. Eta mendi barrenetik pasata gero, an agertzen dira Astigarribia-aurrean, ibitik beste aldera, Itziar’ko (Deba’ko) Tubori’ko are- tan. Ez daude Astigarribia’ko auzoan, aurrean, baizik: Ticiar’ko ballaran. Eta tokia da Tubori-ko. Via 34 deritzan erromatarren bide zabalean, ‘statio’ egin bazuten ura zegoelako; emen ere berdin jokatu zuten: iturria erakutsi nun zegoen: “Flumen Deva Tritium Tuborikum attingit’: eskuakin bezela ikutzen du ibaiak iturri berezi au. Ibaitek amar metrora agertzen da, ez iturri bat, errekatxo bat. Baizik. Ibaiak ikutu eta berekin eramaten du. Ontziak bertaraiño joaten ziran, naidan beste ur an bertan artzeko. Ontzi batentzako ez, ontzi-talde oso batentzako urak datoz. Xeatasun au ez zuan D. Manuel’ek ezagutu; ez det uste idazleetako beste iñork ere, errekatxo oso motza bait da. Nik ori banekien bertan perretxiakutan ibilli-ta gero eta orretxeagaitik konturatu nintzan Tubori- ko Tubori-ko ori iturria zala.

Ticiar’ek bezela, itz onek ere T aurreko I galdu du edo tokiz aldatu. Ipiñi zagun bere tokian: Itubor-ko (Itur-buru-ko ikustea ez da zailla). Itziar Iturbu-ko. Onelako murrizketak, euskeraz, edonoiz egiten dituguz (Joxemiel Barandiar- ran)... Kanpotarrek egitea, errezago. Itur-buru au Itziar’ko lengo ballaran dago. Iruña’ko Gotzaitegia zabaltzen zan Itziar’ko ballaraiño = ‘el valle de Ticiar’ ... Itz-ziar, ur-ziar izango da eta Ballara onek Ifar-aldeetik Itxasoa (Itz-oso) dauka; aldamenetatik bi ibai-erreak: Urola eta Deva; eta egoian, Izarraitz (Iziar-aitz)... Iru aldamenak urez eta laugarrena, aitez: or biltzen da Itziar’ko ballara eta ballara orretan dago Itziar’ko Iturbu(rua), gaur-egun Deba’koa bada ere.

Iñork ez du arrazoibiderik ematen, erromatarren garaiko idazleetan, Deva ibaiko Tritium Tuborikum ori azpimarratzeko. Lau gauza kostalde osoan, eta

bat, ori. Zergaitik? Inortxok ere ez digu sekulan esan; baña, nere iritziz beste arrazoirik ez dago, gaurkoz beintzat, urarena baiño. D. Manuel'ek billatzen zuen 'kontexto'rako interesgarria da oso, uraren arazo au: erromatarrek, baskoiek eta ondorengo ontzi guztiek Astigarribia'tik pasa dira beuren ezarriak bustitzeko. 'Kontextu' hau sekulako kontextua da. Kontexturik ez zala zion Ignaio Barandiaran'ek, elizako arku-perraduna bisigotikoa zala esateko. Ori ba'da bear zana, ortxen dago. Bazuen Lekuona'k beren argibideak, bisigotikoa zala esateko; bañan, kontextu au ez zuan gargi-garbi ikusi.

Urrutira joan gera Astigarribia'ko bide onetatik, baña, merezi zuan D. Manuel oorez jazteko, berak ikusi bait zuan lenengoz, begi-biztan zegoen arku perraduna. Bisigotikoa izan leike, berak asiera aretan esan bezela; gerora, ez gogo onez, besteen iritxira makurturik, atzera egin zuan. Baña, bisigotikokezka ori ez zitzaion sekulan burutik aldendu.

Astigarribia'ko Eliza orrekin, gure arteko kristautasuna oso zarra zala, agertu nai zigun, eta ez gizaldikoa beste batzuek ziotenez. Erromatarrek ibilli ziran Tritium Toboricum'en etenik gabe eta ez da batere arritzeko, lenengo kristauen gunee bat or kokatzea.

Arrinda'tar Anes